

Наталія Сокіл
Львівський національний університет імені Івана Франка

ГЕОГРАФІЧНІ ТЕРМІНИ В МІКРОТОПОНІМІЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ БОЙКІВЩИНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ

© Сокіл Н., 2006

У роботі розглядаються географічні терміни як важлива складова при творенні мікротопонімів. Усі географічні терміни об'єднано в групи на позначення рельєфу, гідрорельєфу та рослинного покриву. Термінологія Сколівщини порівнюється з географічними термінами інших етнографічних регіонів України.

In the work geographic terms are examined as an important part by the creation of microtoponymies. All the geographic terms are united in groups which mark relief, hydrorelief and plant cover. Terminology of Skolivshchyna is compared with the geographic terms of the other ethnographical regions of Ukraine.

Географічні терміни (ГТ) становлять основну базу при творенні мікротопонімів будь-якого регіону України. Не є винятком і територія Сколівщини, що належить до Центральної Бойківщини. Тут топоніми, мотивовані ГТ, репрезентують 78 % усього досліджуваного матеріалу. Для мікротопонімії це закономірне явище, оскільки ландшафт обстежуваного краю сприяє масовому виникненню відповідних назв. Здебільшого ГТ переходять у клас онімів без жодних структурних змін. Виконувати функцію мікротопоніма чи входити до його складу може насамперед географічний термін. Географічний термін (детермінатив) означає певну реалію, за якою закріплене географічне поняття. При цьому можуть вживатися й народні (місцеві) географічні найменування, тобто діалектний номен апелятивної лексики на позначення географічної реалії [12, с. 47]. Т. Беценко зазначила, що «географічна термінологія тим цікава і цінна, що є творінням народного генія, результатом багатовікових спостережень наших пращурів над навколишньою природою, і не тільки спостережень, а й цілеспрямованого використання та зміни природних явищ на основі пізнання їх закономірностей» [2, с. 42]. З цим важко не погодитись, адже в онімах таки відбилась історія народу, його мови, збереглися перші відомості про ландшафтні особливості краю.

Географічна термінологія стала об'єктом вивчення багатьох українських учених. Так, студії над українською географічною лексикою беруть свій початок ще з праць М. Сумцова [17]. Далі цю проблематику активно опрацьовували Т. Марусенко [10], Є. Черепанова [21], І. Чеховський [22], О. Данилюк [3], Т. Громко [4] та ін. Географічна термінологія Бойківщини найповніше представлена в монографії Я. Рудницького [13] та у «Словнику бойківських говірок» М. Онишкевича [11].

Мікротопоніми Сколівщини вперше стали об'єктом системного наукового аналізу. Зібраний матеріал може бути практичним джерелом при укладанні різноманітних ономастичних атласів, словників. Загалом усі ГТ Сколівщини ділимо на ті, що позначають: 1) рельєф; 2) гідрорельєф і 3) рослинний покрив.

У мікротопонімії Сколівщини часто вживається ГТ **горб** зі значенням «підвищення», «гора» [13; 21]. Тут же фіксуються й мікротопоніми *Горб́аня (Горбані)*, що походять від апелятива **горбані** зі значенням «горб на полі» [11, I, с. 184]. Т. Марусенко подає цей орографічний термін як «цільний горб» [10, с. 224]. На Поліссі побутує також лексема *горба́к* на позначення «невеликого підвищення, горбика» [8, с. 57]. Апелятив *горб* на Кіровоградщині представлений великою кількістю варіантів: *гóрбик, гóрбики, горбінка, горбіння, горбо́к, горбі́ца, горбі́ще, горбо́віна* [5, с. 61–62].

Географічний термін *долина* означає «долина», «низина, поросла травою», «рівнина (у загальному значенні)», «широка низина», «мокра низина», «низина біля річки», «низина, поросла лісом», «мокре місце між узгір'ями», «підніжжя гори», «степовий яр» [10, с. 226]. На Бойківщині мікротопоніми, мотивовані апелятивом *долина*, фіксуються з семантикою «долина, низина, поділ» [13, с. 20].

Орографічний термін *жбир* вживається на позначення «порослого, скелястого пагорба між долинами» [13, с. 34]; «горбка між двома високими потоками, русла яких пролягають в одному напрямі або горбка на схилі гори, а також зрубаного лісу, обриву» [11, I, с. 249]; «гострої вершини гори», «малодоступного місця», «зарослого пагорба між долинами», «гірки», «лугу з кущами», «безплідного пасовиська», «острова на ріці» [10, с. 226]. У гуцульських говірках лексема *жбир* (*жбер*) вживається зі значенням «важкодоступне місце» [24, с. 53]; «стрімка кам'яниста гора; гострий кам'янистий верх гори, скелі; ущелина, виїмка з камінням» [6, с. 68].

Апелятив *кичера* побутує з певними акцентуаційними відмінностями з семами: «гора», «горб», «крутий горб, зарослий лісом», «лісиста гора», «місце, заросле корчами, де пасуть худобу», «гора, заросла лісом з неліистою вершиною», «скеляста вершина», «верх», «стрімка гола вершина», «заросла вершина гори». На Бойківщині *кичера* насамперед означає «гора, поросла лісом, з голою вершиною» [13, с. 24]. На Гуцульщині існують також назви *кичера* (*кєчера*) з аналогічною семантикою [6, с. 94]. Як бачимо, семантичною амплітудою коливання лексеми *кичера* можуть бути навіть антонімічні семми: «гора, вкрита лісом, крім вершини» – «заросла вершина гори».

Місцевий апелятив *клива* на досліджуваній території має кілька значень: «висока гора, поросла темним смерековим лісом», «безодня, глибока яруга», «незаросла вершина», «скеля в лісі» [11, Т. I, с. 357]; «гора», «каміння в лісі», «розсоха, розгір'я» [10, с. 231]. На Кіровоградщині ГТ *клива* вживається у розумінні «незаросла гола вершина гори» [5, с. 93], для позначення якої на Бойківщині дуже часто вживають інший термін – *кичера*. М. Юрковський виводив назву *клива* з румунського *cliva* «схил; стік» [23, с. 196].

Апелятив *полонина* вживається з семантикою «відкрите, незаросле лісом рівне місце, гірський луг чи пасовище» [18, с. 80] найчастіше у гірських районах. На Бойківщині ГТ *полонина* означає ще «гірське пасовище» [13, с. 28]; «гірська рівнина, пасовище», «крута гора» [10, с. 243]. Цікаво, що на Кіровоградщині зафіксований теж термін *полонина* зі значенням «долина» [5, с. 156]. Збереження цієї назви у степовій Україні, напевно, спричинене тим, що там мешкають переселенці з гір, однак вживання цього терміна зі значенням «долина» є сумнівним.

Місцевий апелятив *шовб* означає «шпиль, верх гори», «лисий верх високої гори, зарослої довкола лісом» [11, Т. II, с. 396]; «крута вершина гори», «скеля», «підвищена місцевість між двома ярами, ровами» [10, с. 254]. На Буковині ГТ *шовб* за семантикою діаметрально протилежний аналогічному слову у бойківських говірках – «вершина гори, поросла лісом» [14, с. 683]. М. Юрковський визначав лексему *шовб* (*ščowb*) суто як «(круту) вершину гори» [23, с. 198], а М. Фасмер – як «круту вершину, скелю» [19, Т. IV, с. 509].

На досліджуваній території лексема *яр* вказує на «долину» [13, с. 22]; «рів біля дороги», «великий рів», «місце, де вимулює вода» [11, Т. II, с. 403]. Номенклатурний термін *яр* може вживатися і на позначення «глибокої довгої западини (переважно з крутими або прямовисними схилами), що утворилася внаслідок розмиву пухких осадових порід тимчасовими потоками» [16, Т. XI, с. 647]. Існують ще інші семми апелятива *яр*: «урвище; великий глибокий яр; прямовисна скеля; берег у тріщинах» [19, Т. IV, с. 559]; «глибокий яр», «глибокий яр, порослий лісом» [10, с. 255]. На Гуцульщині загальна назва *яр* означає «глибока вузька западина, яр», «глибока долина», «потік із стрімкими берегами» [6, с. 224]. У буковинському говорі відповідний апелятив функціонує як «природне заглиблення з крутими схилами», «природне розмивання землі, утворене після стікання дощових вод». На Кіровоградщині побутують народні географічні терміни *яр*, *ярище*, *яровище*, *ярок*, *яруга* з головним семантичним стрижнем – *яр* [5, с. 207–208].

Мікротопонімна група, утворена від географічних термінів на означення рельєфу, на Сколівщині найчисельніша (930 найменувань). Для більшості назв географічні терміни збігаються з орографічними об'єктами, які вказують на елементи рельєфу досліджуваної території (*яма*, *дебря*,

жолоб, обічка тощо). Географічне положення Сколівщини у межах Східних Бескидів сприяє тому, що тут виявлено чимало топонімів, мотивувальною базою яких є апелятиви *горб* (90), *кичера* (77), *долина* (67), *яма* (32). Рельєф краю став домінуючим фактором при формуванні переважної частини онімів. Пересіченість досліджуваної місцевості спричинилася до надзвичайно багатого тутешнього мікротопонімікону, в якому значний відсоток становлять ороніми.

Серед мікротопонімів Карпат, мотивованих гідротермінами, часто вживається апелятив *багно* зі значенням «підмокле поле», «мокра, багниста сіножать» [11, Т. I, с. 39], «сіно, скошене на багні» [6, с. 19]. На інших теренах України апелятив *багно* виражається різними словотвірними варіантами: *багон*, *багонник*, *багувельник*, *багун* [1, Т. I с. 7]; *багенце*, *багенці*, *багнець*, *багнище*, *багнюка* [21, с. 24–25]; *багнище*, *багновисько*, *багновища*, *багновище*, *багнюка*, *баговиння*, *баговіння* [5, с. 15] з семантикою – «болото, заболочена місцевість».

Гідротермін *звір* рефлексує в українській мові як *ізвір*, *ізвірь*, *ізвор* та ідентифікується з «глибоким яром (з водою)»; «диким зарослим місцем», «джерелом, з якого надходить вода у водойму» [10, с. 230]. Апелятив *звір* у бойківських говірках має декілька значень: «долина між тісно зімкнутими горами», «потік» [13, с. 34]; «провалля», «водопад між горами», «великий непрохідний ліс з яругами й вертепами», «потік» [11, Т. I, с. 300]. На досліджуваній території *звір* передусім вказує на гідросемантику, а вже пізніше – на оронімну. У гуцулів значення *звору* пов'язується з «долиною потоку чи річки в горах» [24, с. 53]; на Кіровоградщині – з «джерелом» [5, с. 86]. У буковинських говірках виявлено апелятив *ізвори* на позначення «нерівного поля, ярів» [14, с. 177].

Термін *млака* широко розповсюджений в карпатському регіоні. Як зазначає М. Толстой, українське *млака* «трясовина, болото, мокре поле і т. ін.» фіксується в основному в західній діалектній зоні [18, с. 152]. Терміни *млака* і *млакованя* побутують в українському термінознавстві з семемами «заболочена низина», «трясовина», «заливний луг» [10, с. 236]. «Словник бойківських говірок» подає слово *млака* з кількома значеннями, серед яких найхарактернішим для досліджуваної території є «трава, що росте на болоті, багні» [11, Т. I, с. 447]. На Гуцульщині *млака* ідентифікується з «підмоклим полем» [24, с. 42]. У буковинців *млака* диференціює «заболочену низину», «пасовище біля річки, ставка», «мочар, трясовину» [14, с. 293]. Лексема *млака* займає відносно значний слов'янський ареал, скажімо, польське діалектне *mlaka*, *mlako*, *mlaczysko* «болото», «луг на висохлому озері»; чеське *mlaka*, *mláka* зменшене *mláčka* «калюжа»; болгарське *mláka* «болото, болотисте місце»; словенське *mláka*, *mláčica* «калюжа» [18, с. 152].

Лексема *мочар* на українському мовному ґрунті означає те саме, що «багно, драговина, трясовина» [16, Т. IV, с. 814]. Такі ж значення фіксуються у бойківському говорі [11, Т. I, с. 455]. Лексемі зафіксовано у гуцульських говірках (*мочера*, *мочір*) [6, с. 126]; у буковинських (*мочар*, *мочара*, *мочіра*, *мочуло*) [14, с. 298]; на Кіровоградщині (*мочар*, *мочари*, *мочарина*, *мочариння*, *мочарі*, *мочарідь*) [5, с. 123–124]. На Волині трапляються оніми, мотивовані ГТ *мочар*: *Мочарі*, *Мочіла*, *Мочіська*, *Мочули* [15, с. 65]. На Поліссі, як зазначає М. Толстой, «термін *моцаг і близькі до нього деривати не зафіксовані» [18, с. 150]. Проте ця думка дослідника потребує уточнення, оскільки Є. Черепанова навела приклади побутування географічного номена *мочар* на Поліссі: *мочар*, *мочарина* [21, с. 136].

Апелятив *потік* у функції мікротопоніма на Сколівщині вживається досить часто. Це насамперед пов'язано з фізико-географічним розташуванням місцевості. Тут фіксується ще й лексема *поточина*, що означає: «провалля між горами», «береги потоку», «струмок», «потік», «вижолоблене заросле місце, яким тече вода» [11, Т. II, с. 126]. Відповідна назва фігурує і на Гуцульщині зі значенням «потічок, струмок» [6, с. 156].

Слово *студениць* походить від апелятива *студений* і вживається на позначення холодної температури води. «Словник бойківських говірок» містить ще лексемі *студенець* на означення «джерела» [11, Т. II, с. 262]. На Гуцульщині теж побутує відповідний апелятив, однак тільки зі значенням «холодець» [6, с. 179]. На Поліссі відома лексема *студен* з аналогічною семантикою [8, с. 206]. У буковинських говірках вживаються деривати *студенець*, *студинець*, *студінець*, *стугінець* теж на позначення страви – «холодцю» [14, с. 530]. Проте тут існують і мікрогідроніми *Студена*, *Студениця*, які називають джерела, криниці з холодною водою [7, с. 92].

Розглянуті мікротопоніми Сколівщини відображають давній тип номінації, який базується на взаємодії географічного терміна і гідроніма. Більшість мікротопонімів є абсолютними відповідниками загальних назв з чистою основою: *Багно́, Зві́р, Мла́ка*. Щоправда, певні мікротопоніми мають акцентуаційні чи графічні відмінності порівняно з літературною нормою: *Поті́к, Росто́ка*. Найбільше мікротопонімів утворено від ГТ *поті́к, розто́ка, багно́* та *млака*. Це вказує на те, що досліджувана територія пересічена багатьма потоками, і місцевість тут волога. Безперечно, сучасні мікротопоніми не завжди пояснюють існуючу реальію, проте первісно вони утворились на реальному підґрунті. Всього зафіксовано 276 назв відгідрографічного походження.

Мікротопоніми, твірною основою яких є рослинні терміни, можна віднести як до біологічних, так і до географічних термінів, оскільки назви типу *березняк, дубняк* і под. часто вказують на територію, тобто місце розташування об'єкта. Для Бойківщини характерний топографічний апелятив *березина* з семантикою «березовий ліс» [13, с. 17]; «березняк», «гілка берези» [11, Т. I, с. 49]. На Гуцульщині така назва функціонує у формі *березнек*, що означає «березовий гай, ліс» [6, с. 23]. Для поліського говору властиві лексеми окремо взятої рослини – *бе́рез, береза́* [8, с. 31], а не їх сукупності. Кіровоградщина представлена багатьма варіантами зі стрижнем «березовий ліс»: *береза, берези, березина, березівка, березняк, березовка* [5, с. 23–24]. Б. Ляшук припускає, що мікротопонім *Березино* ще може вказувати на такий промисел, як отримання із березової кори дьогтю [9, с. 170]. Однак думка дослідника не має підґрунтя в досліджуваному регіоні, оскільки тут дігтарний промисел, за нашими даними, не був розвинений.

У бойківському лексиконі слово *бук* означає дві рослини: *бук* і *тополю* [11, Т. I, с. 74]. У топографічній термінології буковий ліс ідентифікується з назвами *бучина, буковина, бучник* [13, с. 18]; *буковина, буковинка* [24, с. 33]; *буковіна* [14, с. 41]. В інших слов'янських народів апелятив *бук* так само входить до складу мікротопонімів, скажімо, сербські фітоніми *Буква, Водена Буква, Подбукве* [20, с. 338].

В основі певної кількості назв міститься апелятив *вільха*, який функціонує на терені Бойківщини у формі *вільшина, вільшник* зі значенням «ліс вільховий» [13, с. 33; 11, Т. I, с. 126]. На Гуцульщині побутують деривати *вільшина, вільшине, вільшник* із семантикою «зарості вільхи, вільшняк» [6, с. 38]. Для Кіровоградщини характерний термін *ольшини* з аналогічною семантикою [5, с. 134]. Різноманітними похідними на позначення вільхового лісу представлено Полісся: *вільшаник, олес, олесник, олесняк, ольошник, ольси, ольсіна, ольсняк, ольшаник, ольшина, ольшняк, ольховище* [21, с. 51; с. 149–150].

На Бойківщині часто вживаються топографічні терміни *дуброва, дубина* з семемами «ліс дубовий, діброва» [13, с. 20]. В досліджуваному регіоні виявлений ще локатив *Дубищі* та описова назва *Під Дубами*. На іншій території Карпат – Гуцульщині – вживається апелятив *дуброва* з аналогічною семантикою [24, 35]. Топонімікон Полісся представлений багатьма варіантами: *дубина, дубник, дубняк, дубовисько, дубувнік* [1, Т. I, с. 145–146]; *дубня, дубовик, дубрава* [21, с. 73–74]. У центрі України диференціюються такі терміни: *дубина, дубки, дубняк, дубовик, дубрава, дуброва* [5, с. 73].

Літературним відповідником діалектного апелятива *трепет(а)* є назва рослини *осики* [11, Т. II, с. 300]. Цей фітонім характерний і для Гуцульщини [6, 188], і для Буковини [14, с. 551]. У записах дисертанта на Сколівщині зафіксовано й мікротопонім, мотивований літературним словом – *осика*.

ГТ румунського походження *сигла* вживається для називання рослинного покриву. М. Фасмер тлумачить семантику слова *сигла* стосовно гідрографічної номенклатури: «болото, трясовина» і вважає його запозиченим із балтійських мов [19, Т. III, с. 618]. М. Онишкевич наводить апелятив *сигла* з семемами «ліс», «густий ліс», «гірський ліс» і порівнює його зі словацьким *sihla* та румунським *silha* [11, Т. II, с. 212–213]. Така думка є переконливішою, якщо враховувати місцевість досліджуваного регіону.

Апелятив *гай* на Бойківщині має значення «лісок, молодий ліс» [13, с. 20]. Проте в інших етнографічних регіонах України лексема *гай* здебільшого полісемантична. Так, на Гуцульщині лексема *гай* уживається з семемами «густі кущі на галявині», «місце, де не зійшли посіви або пропуск при посівах» [6, с. 43]. Західнополіська лексема *гай* означає «лісок», «великий старий ліс»

[1, Т. I, с. 83]. На терені Чернігівсько-Сумського Полісся відповідний апелятив трактується як «невеликий лісок», «невеликий рідкий ліс», «ліс серед поля», «листяний ліс», «невеликий березовий ліс» [21, с. 55]. У центрі України, зокрема на Кіровоградщині, *гай* має багато тлумачень, серед яких «невеликий сосновий ліс», «липовий ліс», «зарослі кущів біля річки», «низьке місце, вербняк», «необроблене поле», «ділянка поля, дуже поросла бур'яном», «берег» [5, с. 54]. На Сколівщині, щоправда, відповідний апелятив менш розповсюджений, тому й налічує обмежену кількість трактувань.

Таким чином, мікротопонімікон Сколівщини містить назви найхарактерніших карпатських рослин, зокрема *бука*, *дуба*, *явора*, *ясеня*, тобто досліджувана група онімів найчастіше мотивується апелятивами на позначення дикорослих рослин. Таке явище повністю прийнятне для території Сколівщини, оскільки вона міститься серед лісових масивів Карпат. Усього ж онімів відрослинного походження виявлено 269 одиниць.

Отож, як видно з попереднього викладу, географічна термінологія займає чільне місце у мікротопоніміконі досліджуваної території. Загалом географічні терміни в багатьох регіонах України вживаються на позначення подібних об'єктів, мають спільнослов'янську основу.

1. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок. – Т. 1–2. – Луцьк: Вежа, 2000.
2. Беценко Т. Етюди з топонімії Сумщини. – Суми: Собор, 2001 – 71 с.
3. Данилюк О. К. Географічна термінологія Волині. Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2000. – 20 с.
4. Громко Т. В. Семантичні особливості народних географічних термінів Центральної України (на матеріалі Кіровоградщини): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2000. – 18 с.
5. Громко Т. В., Лучик В. В., Поляруш Т. І. Словник народних географічних термінів Кіровоградщини. – К.; Кіровоград, 1999. – 224 с.
6. Гуцульські говірки: короткий словник. – Львів, 1997. – 230 с.
7. Костик Л. Географічні терміни в мікрогідронімії Буковини // Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія. Вип. 107: Збірник наук. праць. – Чернівці: Рута, 2001. – С.89–93.
8. Лисенко П. С. Словник поліських говорів. – К., 1974. – 259 с.
9. Ляцук Б. Ф. Географічні назви українських Карпат і прилеглих територій. – К., 1993. – 202 с.
10. Марусенко Т. А. Матеріали к словарю украинских географических апеллятивов (названия рельефов) // Полесье. Лингвистика. Археология. Топонимика. – М., 1968. – С. 206–255.
11. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок. – К., 1984. – Ч. 1–2.
12. Подольская Н. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: Наука, 1988. – 192 с.
13. Рудницький Я. Географічні назви Бойківщини // Українська Вільна Академія Наук. Серія: Назвознавство. – Ч. 23–24. – 1962. – 246 с.
14. Словник буковинських говірок. – Чернівці, 2005. – 688 с.
15. Словник мікрогідронімів України / Железняк І. М., Карпенко О. П., Лучик В. В., Поляруш Т. І., Стрижак О. С., Шульгач В. П. – Київ: Обереги, 2004. – 440 с.
16. Словник української мови. – К., 1970–1980. – Т. I–XI.
17. Сумцов Н. Малорусская географическая номенклатура // Киевская старина. – Т. XV. – К., 1886. – С. 456–489.
18. Толстой Н. И. Славянская географическая терминология: Семасиологический аспект. – М., 1969. – 261 с.
19. Фасмэр М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1964–1969. – Т. 1–4.
20. Цицил-Реметий Радојка. Топонимія Дурмиторског села Црне Горе // Ономастолошки прилози. XVI. Београд, 2003. – С. 324–375.
21. Черепанова Е. Народная географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья. – Сумы, 1984. – 257 с.
22. Чеховський І. Мікротопонімія Чернівецької області в історичному аспекті (утворення на базі народної термінології): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 1996. – 16 с.
23. Юрковський М. Терміни, які позначають вершину в українській мові // Восточно-славянская ономастика. Матеріали и исследования. – М., 1979. – С. 194–201.
24. Hrabec S. Nazwy geograficzne Huculszczyzny. – Kraków, 1950. – 264 s.